यः स्त्री
स्त्रीः से
ानोरिपवो
स्वयंभवं
हस्तहस्ता
ीकाना
र वर्षाभू
नानीः से
नीभिः से
नानीभ्यः
प्रगेहे
सेनान्यो

सा॰ सु॰ ८

श्रियः सुश्रिया सुश्रीभ्यां सुश्रीभिः सुश्रियै सुश्रीभ्यां सुश्रीभ्यः सुश्रियः सुश्री
भ्यां सुश्रीभ्यः सुश्रियः सुश्रियोः सुश्रियां सुश्रियि सुश्रियोः सुश्रीषु हे सुश्रीः हे
सुश्रियौ हे सुश्रियः नयेव सुधीशब्दः एवमूकारान्ताः स्वयंभूशब्दः य्वोर्धातोरियुवौ
स्वरे स्वयंभूः स्वयंभुवौ स्वयंभुवः हे स्वयंभूः हे स्वयंभुवौ हे स्वयंभुवः स्वयंभुवं
स्वयंभुवौ स्वयंभुवः स्वयंभुवा स्वयंभूभ्यां स्वयंभूभिरित्यादि सेनानीशब्दस्य हसा
सावविशेषः स्वरादेशविशेषः ह्योर्वा धातोरवयवसंयोगः पूर्वो यस्मादीकारात्
कारान्तात्सि तदंतस्यानेकस्वरस्योकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे वर्षाभ्व
पुनर्भ्वयतिरिक्तभूशब्दस्य सुधीशब्दं वर्जयित्वा वाग्रहणादियं विवक्षा सेनानीः से
नान्यौ सेनान्यः सेनान्यं सेनान्यौ सेनान्यः सेनान्या सेनानीभ्यां सेनानीभिः से
नानीभिः सेनान्ये सेनानीभ्यां सेनानीभ्यः सेनान्यः सेनानीभ्यां सेनानीभ्यः
सेनान्यः सेनान्योः सेनान्यादीनां तामोनुट्वक्तव्यः सेनानीनां सेनान्यां ग्रणे
निनिनात्सेनानीशब्दवत् ग्रामणीशब्दो णत्वे नामादेशो भवति सेनान्यां

८

ॐ नम

द्विरुक्तौ ज्वर्णानां ह्रस्वयोर्वर्णमानान्मस्यके तत्मादेशो भवति वृद्धौ प्रसङ्गाभावे
ग्रामो भ्याभावः वृद्धौ वृद्धाः वृद्धिषु एवं मति भूति धृति कृति प्रमुखनयः एवं धेनुशब्दस्य
उकारान्तस्य वक्ष्यते सिद्धानि धेनुः धेनू धेनवः धेनुं धेनू धेनूः धेन्वा धेनुभ्यां धेनुभिः
धेन्वै धेनवे धेनुभ्यः धेन्वाः धेनोः धेनुभ्यां धेनुभ्यः धेन्वाः धेनोः धेन्वोः धेनूनां धेन्वां धेनौ ध
न्वोः धेनुषु हे धेनो हे धेनू हे धेनवः ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः हसेपः सेर्लोपः हसे
न्तादीर्घात् परस्य सेर्लोपो भवति नदी नद्यौ नद्यः य्वोः ईकारोकारयोः स्थाने यौ वौ ह
स्तो भवति हे नदि हे नद्यौ हे नद्यः नदीं नद्यौ नदीः नद्या नदीभ्यां नदीभिः दे आट् स्त्रि
यामीकारान्तात् ह्रस्वादेशो ङेः नावचनानामट् आगमो भवति नद्यै नदीभ्यां नदी
भ्यः नद्याः नदीभ्यां नदीभ्यः नद्याः नद्योः नदीनां नद्यां नद्योः नदीषु एवं मही गौरी ब्राह्म
णी सरस्वती कुमारी किशोरी सारङ्गी प्रमुखनयः अवीतन्त्रीतरीलक्ष्मीधीह्रीश्रीणाम्
उणादिके यपि स्त्रीलिङ्गत्वेन नासेर्लोपो न कदाचनेति लक्ष्मी शब्दस्य ह्रस्वाभावा
त्सिलोपो नास्ति लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः एवं तरी धीह्रीश्रीः हे लक्ष्मि हे लक्ष्म्यौ हे लक्ष्म

सा॰ ९॰ ९

यः सेलोपः अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः धातो अनडुहः शसादावघोषे अमागमो भवति हे अ
नड्वान् हे अनड्वाहौ हे अनड्वाहः अथाविति विशेषणमदीर्घं अनड्वाहं अनड्वाहौ अनडुहः अनडु
हा वसोरेसदः वस्स्रंसुध्वंस्वनडुहां दः अनडुहः पदे तकारो दकारो भवति सेपदान्ते अनडुद्भ्यां
अनडुद्भिः अनडुहे अनडुद्भ्यां अनडुद्भ्यः इत्यादि अनडुहः सप्तम्यां रूपसिद्धिः वसोऽसेद् इति दन्त्य
स्वसेचपात्वसानामिति तत्वे अनडुत्सु गोदुह शब्दस्य भेदः हादेघः हादेर्धातोर्हकारस्य घ
त्वंभवति धातोरस्य संयोगे नामन्यस्य यदि लोके गोगोदुह इति स्थिते आदिजबानां झ
भान्तस्य झभाः स्ध्वोः धातोर्झभान्तस्य आदौ वर्तमानानां जबानां झभा भवति सकारे ध्वशब्दे
चपरे नाम्नस्यपदान्ते विरामो वसाने विरामः वर्णानामभावः अवसानसंज्ञो भवति
वावसाने अवसाने वर्तमानानां झभानां जबा भवन्ति वा वा गोधुक् गोधुग् गोदुहौ गोदु
हः हे गोधुक् हे गोधुग् हे गोदुहौ हे गोदुहः गोदुहं गोदुहौ गोदुहः गोदुहा भकारा
दौ हादेर्घः इति घत्वे कृते आदिजबानां झभेत्यकारे वकृते कत्वे जबाः गोधुग्भ्यां गोध
ग्भिः गोदुहे इत्यादि गोदुहः सप्तम्यां स्थिते खसेचपात्वसानामिति कत्वे किं लोपः घः

९॰

7

ग्रामण्यै ग्रामणिने ग्रामणीभ्यां ग्रामणीभ्यः ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामणीभ्यां ग्रामणी-
भ्यः ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामण्योः ग्रामणिनोः नुमनुस्वापिदीर्घः ग्रामणीनां ग्रामण्यः
पां ग्रामणिनि ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामणीषु सोमपकुलं सोमपं सोमपे सोमपानि
२ सोमपेन सोमपाभ्यां सोमपैरित्यादि उकारांतो मधुशब्दः नपुंसकेपिस्वेरेनमागमः म-
धुनी धूनी मधूनि २ मधुना मधुभ्यामित्यादि ऊकारांतः खलपूशब्दः यवलूशब्दवत
ऋकारांतः कर्तृशब्दः कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि २ कर्त्रा कर्तृणा कर्तृभ्यां कर्तृभिः कर्त्रे
कर्तृणे इत्यादि ह्रस्वादेशसंध्यक्षरस्यामिकारोकारौ च वक्तव्यौ अतिरि अतिरिणी अ-
तिरीणि २ अतिरिणा अतिरिणा अतिरिभ्यामित्यादि ओकारांतः उपगोशब्दः उपगु उपगुनी
उपगूनि २ उपगुना उपगुना उपगुभ्यामित्यादि औकारांतः सुनौशब्दः सुनु सुनुनी सुनूनि
सुनुना सुनुना सुनुभ्यामित्यादि इति स्वरांता नपुंसकलिंगाः अथ हलंताः पुंलिंगाः लव-
हकारांतः अनडुह् शब्दः चतुरनडुहोराम्‌आगमो वक्तव्यः सौ अनडुह् अनडुह्शब्दे
सुसंबोधनयोर्नुमागमो भवति अनडुह् सि इति स्थिते संयोगांतस्य लोपः स्वेर्णपदांते च हसे

प्रियवन्भ्यां प्रियवन्भिः अयादिशेषेति चकारात् कृत्वं भवति हे प्रियवन् हे प्रियवन्तः व
न्तः वतः वतोभवतभ्यः रः संख्यायाः रेफो नस्य संख्यायाः अवसाने णत्वं भवति एवं
लिंगेच वतन्तर्णी वतन्तु नकारांतो राजन् शब्दः नोपधायाः इति दीर्घः नाम्नो नो लो
पश्चायो नाम्नो नकारस्यान्तस्य लोपो भवति राजा राजानौ राजा
नः अथ वितिविशेषणात् हे राजन् राजानं राजानौ अल्लोपः अकारस्य लोपः सुपि
सुपीति वेतेन कारस्य नकारः ञजोर्ज्ञः नकार ञकारस्य योगे ज्ञो भवति राज्ञः राज्ञा लोप
शि उत्तरत्नेसंधि इति नियमात् ङीप्याक्षन्तःभवति राजभ्यां राजभिः राज्ञे राजभ्यां राजभ्यः
राज्ञः राजभ्यां राजभ्यः राज्ञः राज्ञोः राज्ञां वेड्योः राज्ञि राजनि राज्ञोः राजसु एवं यज्वन् यथ
मन् ब्रह्मन् अश्मन् यकारादि निविशेषात् अल्लोपो नास्ति यज्वनः यज्वना यज्वनादि
ष्वयफ वर्मन् चर्मन् पंचमी राजन् शब्दवत् प्रक्रिया शसादीनां विशेषः श्वादेः वकारस्य उत्व
प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे नहि तदुर्ध्वकारे च श्वा श्वानौ श्वानः श्वानौ शुनः शुभ्यां श्वभि
रित्यादि कवन्शब्दस्य वकारस्योत्वे कृते सवर्णदीर्घः एवं मघवन् मघवभ्यां मघवभिरित्य

कषसंयोगेतः गोधुक् मधुलिह्शब्दस्य भेदः हो ढः धातोर्हकारस्य ढकारो भवति ध
मेपरे नाम्नश्चरमेपदांतेच बालमानेरंतिढकारस्य डकारटकारौ मधुलिट् मधुलिड् मधु
लिहौ मधुलिहः हे मधुलिट् हे मधुलिड् मधुलिहं मधुलिहौ मधुलिहः मधुलिहा इत्या
दि एवं चणाकसानामिति ढकारः मधुलिक्षु मित्रध्रुह्शब्दस्य विशेषः द्रुहादीनां ढ
घयोर्वा द्रुहादीनां धातूनां ढघौ वा भवतः मित्रध्रुक् मित्रध्रुग् मित्रध्रुट् मित्रध्रुड् मित्रध्रु
हौ मित्रध्रुहः हे मित्रध्रुक् हे मित्रध्रुग् हे मित्रध्रुट् हे मित्रध्रुड् मित्रध्रुहौ मित्रध्रु
हः मित्रध्रुहा मित्रध्रुह्शब्दस्य विशेषः मित्रध्रुग्भ्यां मित्रध्रुड्भ्यां मित्रध्रुक्षु मित्रध्रुट्सु प
वं तनमहाद्यः भारवाह्शब्दस्य भेदः भारवाट् भारवाड् भारवाहौ भारवाहः भारवाहं भा
रवाहौ भारौहः वाहो वौ शसादौ वाहोऽवकारस्य औकारो भवति शसादौ स्वरे परे भारौहा
भारवाड्भ्यां भारवाड्भिः इत्यादि रेफान्ताः हलिन्ते बहुवचनोनः पुंल्लिंगः चतुरांम्शौ च च
तुर्शब्दस्याम् आगमो भवति पंचस्वरपरेषु शौ च चत्वारि पुलिंगस्त्रीलिंगयोः समासेऽपि प्रिया
श्चत्वारो यस्य सः प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः प्रियचत्वारं प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः प्रियचतुरा

ति । ऋवर्णस्य ह्रस्वस्य ककारस्यैवते कृते ऋवर्णो दीर्घः पुनः पुनात् ओमसौ नः मथो नाम्न इ
पथिन्शब्दस्य भेदः । शेतो उभयोरस्य पञ्चस्वस्थानेषु घुटेषु पथ्यादीनामित्याकारो भवति
पथ्यानुदे घ्यादीनां थकारस्याकारादेशो भवति पंचस्वस्थानेषु घुटेषु पन्थन्
सि इति स्थिते घुसो पथ्यादीनां नादेशो भवति सौ परे । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । हे पन्थाः ।
पन्थानं पन्थानौ । पथ्यादेः पथ्यादीनां टेर्लोपो भवति घुटादौ स्वरे परे । पथः । पथा । पथिभ्यां
पथिभिः । पथे पथिभ्यां पथिभ्यः । विभक्तौ परे सति यस्मिन्कार्ये नत्वं भवति विभक्तेः का
र्यं भवति यथा दृष्टं घुटादिषु एवं मथिन् ऋभुक्षिन् शब्दौ । दधिन् शब्दस्य भेदः । उनौ शसौ
इनस्य नस्य नः अस्थि दधि सक्थि अक्ष्णां शसादौ स्वरे परे उपधाया दीर्घो भवति दध्नीं दधिनो दधिनः
दधि दधिनौ दधिनि दधि दधिनो दधिनः दधिना दधिभ्याम् इत्यादि एवं शार्ङ्गिन् यशस्विन्
तपस्विन् प्रभृतयः । ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महणः । हे ब्रह्महन् । ब्रह्महणं ब्रह्महणौ
शासादौ हलोपः । हनो घ्नः हनधातोर्हस्य घत्वं भवति नकारे अन्तिनि च परे च संयोगे णत्व
निषेधार्थः । ब्रह्मघ्नः ब्रह्मघ्ना ब्रह्महभ्यां ब्रह्महभिः इत्यादि । अर्यमा । अर्यमणौ अर्यमणो

विट् विड् विशौ विशः विशा विड्भ्यां विड्भिः हे विट् हे विड् इत्यादि षकारांतः षष्श
ब्दो नित्यबहुवचनांतः त्रिषुलिंगेषुसमरूपः जस्शसोर्लुक् षट् षड्भिः षड्भ्यः षड्भ्यः
ष्णः इतिनेष ड्नामइतिसूत्रेणनुट् सत्वात्संबंधेनेड्कारस्याणोभवति नाम्निवा षण्णाम्
षट्सु क्वचिदपदांते क्वचिदपदांतेनाश्रयणीया दषाः दोषु स्वजस्शसाम्रूपाणि षट्सु विषु प्रथ
मैकांतषकारस्यरेफोभवति शेषपदांतेवदोः दोषौ दोषः हे दोः हे दोषौ दोषः शसादौ स्वरे परे
नांतत्वावक्तव्या प्रलापः स्वरे दोषः दोष्णः दोषा दोष्णा दोर्भ्यां दोर्भिः दोषि दोष्णि दोषो
दोष्णोः दोष्षु दोःषु दोर्षु सत्वघात्वेत्वदीर्घत्वावक्तव्याः शेषपदांतेव स्रजः स्रज्जौ स्रज
षत्वादि सकारांतः पुंस्शब्दः पुंसौ सडु पुंस्शब्दस्यपुंस्कारादेशो भवति पस्वस्पे
रेषु उकारोंत्यादेशार्थः उकारोनुविधानार्थः पुंस्शब्दे इति सूत्रेण हसेति स्पृहा
नोदीर्घः संयोगांतस्यलोपः पुमान् पुमांसौ पुमांसः हे पुमन् पुमांसं पुमांसौ पुंसः पु
सा पुंभ्यां पुंभिः इत्यादि पुंसेभवेत्पुंसः ककौ पुंसेभवेत्पुंसेचेदांतेकवेयस्मात्स्मनोवहु
वातेभवेवाच्यमंतिपुंस्शब्दस्यककप्रागमोभवति सोपरेप्रकारउच्चारणार्थः पुंस्कोकि।

मित्यादि प्रसक्त एवं तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः तिर्यञ्चं तिर्यञ्चौ तिरश्च इत्यादि तिरश्च
इत्यत्र निपात्यते शसादौ स्वरे परे नदि ते ई पी कारे च तिरश्चः तिरश्चा तिर्यक्ता उदङ् उदञ्चौ
उदञ्चः उदञ्चं उदञ्चौ उदङ् दीर्घः उदक्शब्दस्य उदीच् प्राहे सो भवति शसादौ स्वरे परे
उदीचः उदीचा उदग्भ्यां उदक्षु तकारान्तो महच्छब्दः महान् महान्तौ महान्तः इत्यादि प
वमग्निविश्वभृतयः तकारान्तेः उकारान्तेवयो महच्छब्दः हृतो नं उकारान्वयस्य ककार
न्वेयस्य च नुमागमो भवति पुंसि पञ्चस्वपरेषु शौच नहितेः ई पि ई कारेषु स्वमहतो पोर्दी
र्घश्च स्यात् स्यापुरःशाहू स्यमह च्छशाहू स्यचदीर्घो भवति पञ्चस्यधिवर्जितेषु शौच परे म
हान्महान्तौ महान्तः हे महन् हे महान्तौ हे महान्तः महान्तं महान्तौ महतः महता महद्
भ्यामित्यादि उकारानुबन्धो भवच्छब्दः अतसोः सो ध्वन्तस्य प्रत्यन्तस्य च उपधायादीर्घो
भवति धिवर्जिते सौ परे भवान् भवन्तौ भवन्तः हे भवन् भवन्तं भवन्तौ भवतः इति ऋक
रान्वयस्य भवन्तशब्दस्य नुमागमः एव न तदीर्घः भवन् भवन्तः इत्यादि एवं पचन्तशब्द
पचन् पचन्तौ पचन्तः हे पचन् इत्यादि शकारानुबन्धो विशशब्दः षत्वं तवर्ग चावसाने

मासः स्यात नञ्ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति अनेकमेकक्रियासंबंधे समुच्चये समासो नास्ति
यथेभितामत्वर्गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबंधे त्वाचये समासो नास्ति परस्प
रसंबंधात इतरेतरयोगे समाहारे वा यथेर्द्वंद्वसमासः स्यात द्वंद्वे त्वल्पस्वरप्रधाने र
कारेकारौतानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ समासप्रत्यययोरुक्ता
र्थानामप्रयोगः अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ स्त्री च
पुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ देवताद्वंद्वे देवताद्वन्द्वे सति पूर्व
पदस्य दीर्घो भवति इंद्रश्च वरुणश्च इंद्रावरुणौ अग्न्यादेः सोमादीनां षत्व
षत्वं वक्तव्यं अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ इतरेतरयोगे द्विवचनं एकवद्भावः समा
हारे वक्तव्यः शशश्च कुशश्च पलाशश्च शशकुशपलाशाः समाहारे एकवद्भावे
नपुंसकत्वं वक्तव्यं शशकुशपलाशं एवं पाणौ च विभुवने चतुर्युगं अव्ययादीनां विभक्ति
लोपः पूर्वस्य मकारागमो वक्तव्यः अन्योन्यं परस्परं एकत्वे हित्व हे द्वौ एकत्वेन
नेमानो हित्व हे द्वौ नपुंसकलिंगो भवतः संख्यापूर्वो द्विगुरिति संख्यापूर्वः स

मासोद्विगुसंज्ञोभवति समाहारेईप्द्विगुः समाहारेवर्त्तीद्विगुसमासोभवति अतः
कारांतात ईप्रत्ययश्च यस्यलोपः दशानांग्रामाणांसमाहारः दशग्रामी पंचाग्नयः
समाहृताः पंचाग्नि पंचानांगवांसमाहारः पंचगुनपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं त्रिफलेतिद्रु
ष्टि अल्पित्थंनेयस्यसअल्पित्थनः बहुव्रीहिरन्यार्थे अन्यपदार्थप्रधानोयःसमासःसब
हुव्रीहिसंज्ञकोभवति बहुधनंयस्यसबहुधनः यस्यप्रधानस्यैकदेशोविशेषण
तयायुक्तायतेसतद्गुणसंज्ञकोबहुव्रीहिः लंबौकर्णौयस्यसः लंबकर्णः बहु
व्रीहौविशेषणसप्तम्यंतयोः पूर्वनिपातोवक्तव्यः चक्रपाण्यादीन चक्रंपाणौ
यस्यसचक्रपाणिः प्रजामेधयोरस्मक् शोभनाप्रजायस्यसः सुप्रजाः शोभनामे
धायस्यसःसुमेधाः धर्मादनिच् शोभनोधर्मोयस्यसःसुधर्मा अन्यार्थेस्त्रीलिंगस्या
न्यार्थेवर्तमानस्यह्रस्वोभवति रूपवतीभार्यायस्यसरूपवद्भार्यः एतेयोगेषुनिपा
तेन प्रियाभार्यायस्यसः प्रियभार्यः पुंवद्वा समासेसमानाधिकरणेपूर्वस्यस्त्री
लिंगस्यपुंवद्वाभवति पुंवद्भावात् ईपोनिवृत्तिः वाग्रहणवकल्याणीप्रियश्च

प्रत्यये सर्वपदे समासयोन्वयः सोव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति इति समाससंज्ञायां
समासप्रत्यययोः समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये च परे लुग्भवति अव्ययमोलुक
निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तयः अधिस्त्रीति स्थि
स्थिते स नपुंसक सोव्ययीभावो नपुंसकलिंगो भवति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं अव्ययीभा
त् अव्ययीभावान्परस्या विभक्तेर्लुग्भवति अधिस्त्रि गृहकार्यं ययमतिकान्तमतिरि उ
त्तेनासमतिक्रान्तमतिजले अमादेशो संख्या[illegible]मिकारादेकारो वक्तव्यो यथा सा
दृश्ये यथा शक्तौ सादृश्ये वर्तमानः समस्यते सोव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति शक्ति
मनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति सादृश्ये यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति समासो
न भवति अतोमनतः अकारान्तादव्ययीभावात्परस्या विभक्तेरम्भवति पञ्चम्यास्तु अ
कुम्भस्य समीपे उपकुम्भं भवतीति उपकुम्भे पञ्च वा तृतीयासप्तम्योः तृतीयासप्तम्योर्वा अम्भवति
उपकुम्भं कृतं उपकुम्भेन कृतं उपकुम्भं देहि उपकुम्भादानय अव्ययं विभक्तिविशेषणा
दौ च स्यादेनभवति उपकुम्भं देशः उपकुम्भं निधेहि उपकुम्भं निधेहि अव्ययार्थ

सा॰
पू॰
२८

णार्थे यावतिच अवधारणार्थे यावतिशब्दे प्रथमान्ते योन्वयः सोव्ययीभावसंज्ञकः
समासो भवति यावंत्यमत्राणि संभवंति तावतो ब्राह्मणानामंत्रयस्वेति यावदमत्रं मक्षि
काणामभावो निर्मक्षिकं वर्त्तते अमादेशोनन्तरूपः द्वितीयायंते पूर्वपदे सति योन्वयः
सतत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः दात्रेणच्छिन्नं दात्रच्छि
न्नं यूपाय दारु यूपदारु वृकेभ्यो भयं वृकभयं राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः अक्षेषु
शौंडः अक्षशौंडः क्वचित्समासे न सप्तम्यास्तं वर्त्तते अग्निमाहितः आहिताग्निः कृ
ष्णंश्रितः श्रितकृष्णः समासे क्वचिदेकपद्यं नलोपेन शराणां वनं शरवनं आम्राणां
वनं आम्रवनं त्रीणि नयनानि यस्य सः त्रिनयनः पीतं स्वेतं अम्बरं यस्याः पनेसराणाने
सराणां समासो भवति समासे नञः अकारादेशो भवति नाकादिवर्जं न ब्राह्म
णः अब्राह्मणः अनश्वः समासे सति नञः अनादेशो भवति स्वरे परे अश्वादन्यः
अनश्वः धर्मविरुद्धो अधर्मः ग्रहणाभावो अग्रहणं तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ्प्रवे
ते वार्थे द्वंद्वः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारश्चार्थः तस्मिन्द्वंद्वस ८

२८

ोवतर्थी कृगायकृथ्यातिविघायकृथ्याति मित्रायकृस्याति गुणवेतेश्रस्याति कातो
पैपंचमीवक्तव्या हर्म्यात्प्रेक्षतेहर्म्यमारुह्येत्यर्थः आसनात्प्रेक्षते निमित्तात्कर्म
संयोगेसप्तमीवक्तव्या चर्मणिद्वीपिनंहंतिदंतयोर्हंतिकुंजरं केशेषुचमरींहंतं
तिसीम्निपुष्कलकोहतः निषेधेच तृतीया: सभायांकथनशील: षष्ठीसप्तम्यौ
वानादरेभवतः बहूनांक्रोशतांगतश्चोरः बहुषुसाधुषुनिवारयत्सुसंधः
स्वयमार्गीयातिसाधुमार्गेण बहुषुसाधुषुनिवारयत्स्वपि स्वयमनार्योपा
न्मार्गेण मातापित्रोः रुदतोः प्रव्रजतिपुत्रः पुत्रोक्तेश्वरमा यदिदंकार्यं
तदन्येनाख्यातेनतक्तातोक्तंभवति तदाप्रथमाप्रयोक्तव्या घटः क्रियते प
टः कार्यः छदाविस्यादिः सर्वेउदभान्तहोति दधिजक्ष्याधि स्वर्थः प्रतान
ब्रह्मणस्पति: अजनेर्विरेज: कर्ताकर्मौचकरणंसंप्रदानंचतथैवच अपा
दानाधिकरणमित्याहुः कारकाणिषट् इतिकारकप्रक्रिया अथार्थवाहि
भक्तिविशिष्टानांपदानांसमासोनिरूप्यते समासश्चान्वयेनाम्नां नामामन्वय

सा॰
पू॰
२॰

यावन्तस्तेवसमासोभवति यथाहायनादिनोपिविभक्तिर्लुप्यते यत्रतद्यत्नप्रती
यतेएकपद्यंतत्रशब्दानांसमासः सोभिधीयते समस्यंतेसंक्षिप्यंते पृथगर्थाभिधायी
निपदान्येकीक्रियंतेयत्रेतिसमासः पृथगर्थानामेकार्थीभावः समासः इतिम
हाभाष्ये भिन्नार्थानामभिन्नवत्प्रतीयतेइतिभावः ततोभार्याराजपुरुषस्येत्यादौनभवति
परस्परमसंबंधात् सचषड्विधः द्विगुतत्पुरुषोद्वंद्वः कर्मधारयएवचबहुव्री
ह्यव्ययीभावौसमासाः षडेतेनानुधैः अव्ययीभावतत्पुरुषौद्वंद्वोबहुव्रीहिःक
र्मधारयोद्विगुश्चेति पूर्वपदप्रधानोव्ययीभावः द्विगुतत्पुरुषौपरपदप्रधानौ द्वं
द्वकर्मधारयौचोभयपदप्रधानौ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः तत्रक्रियाभिः
संबंधादुभयपदप्रधानोबलवान् एकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वंचसमा
सधर्मास्तेनैव प्रथितश्रीइतिसिध्यते स्त्रीपाद्याहितीयैकवचनंप्रसृ स्त्रियमधिकृ
त्यभवतीतिविग्रहेत्वययोरर्थकः पदस्मृताद्यौविग्रहोवाक्यमिति
यावत्कृतेसमासेप्रत्ययस्यपूर्वनिपातोवक्तव्यः पूर्वमव्ययो भावः

३॰

श्रवणे स्मरतेश्च कार्ये षष्ठी स्मरतेर्धातोः प्रयुज्यमाने कर्मणि षष्ठी द्वितीया वा भवति
मातुः स्मरति मातरं स्मरति हेतौ तृतीया पंचमी षष्ठी वक्तव्या अनित्यः शब्दः कृतक
त्वेन कृतकत्वाद्वा अत्र हेतौ तृ पंचमी चौरादिहितादिभिर्विभाव्यात्र व्यसाति विकृत्यानां
त्र किंतु षष्ठी हेतुप्रयोगे कस्य हेतोर्वसति अन्नस्य हेतोः कस्य हेतोरित्येवं कन्या अन्य
भावेन तृतीया अन्यस्यानेकान्नोपकारेण तेन स्वभावः शिष्यप्रवेशणप्रयाति संसार सं
सारेणाप्रयाति येनांगविकारः येन विकृतेनांगेनांगिनो विकारो लक्ष्यते तेन स्मात्
गात्तृतीया भवति अक्ष्णा काणः पाणिना कुणिः मासिकया विधिरः पा
देन खंजः शिरसा खल्वाटः स्वरेण विलोचनः वपुषा चन्द्रः अनेक
तेः प्रकृतिः जायमानस्य कारणे प्रयोपादानस्यापादानसंज्ञा भवति तत्रापादाने पंचमी
यस्मात् जायते शृंगाज्जायते शरः इति विप्रश्रेष्ठाः प्राग्यादियोगे च आपादानलिप्सा हेतो
देवः पाटलिपुत्रं नाम नगरं वर्जयित्वा नारदः चन्द्रनर्षि वक्तव्या संपमीयस्मात्
अनेन वीर्यं मया यस्य येन धर्मे मोहाय मेधावी यतं हृतादयस्तु कृये कृत्यादियो

हितीयाविभक्तिर्भवति मासंकल्याणीतिथिः मासमधीतेक्वाशब्दनः ग्रन्थमाम
मस्मादिरधीते क्वाशब्देकदेशेणवनः कर्त्तरियथानेकिवाश्रयेसाधनेच क्रियासिसि
बुद्ध्युपकारकेकरणेतृतीयाविभक्तिर्भवति भिन्नः शरेणवाणेनतावशोल्क गव
णः करणेणविलीनीर्भिपित्तानेरर्थ्यानेपुनः दानपात्रेसंप्रदानेकारकेचतुर्थी थ
दविद्रेगांददाति दानपात्रेकिंस्वसमाणविल्यागेनपरस्वत्मापुरेम्णनमुन्तटोपते
नदाने रजकस्यवस्त्रंददाति काञ्चायकमोददाति विश्लेषावधौपंचमी विश्ले
षोविभागः तत्रयोवधिस्थलतयावलतयावाविवक्षितः वृक्षात्पादानेपंचमीप
तलोधावन्निताः भूस्तेवलतत्वान्निगंवा संबंधेषष्ठीवानः लघुरुपोनयः पितुर्भोर
तस्यपुत्रजने गत्रुमांवचनेणषष्ठिकवीनास्यवद्वचः आधारेसप्तमी आधारोधिक
रणं षड्विधमधिकरणं औपश्लेषिकं सामीपिकं अभिव्यापकं वैषयिकं नैमि
त्तिकं औपचारिकंचेति कटेशेतेकुमारोसौवटेगावः सुशेरते तिलेषुविविषयते
लेष्वपिसर्वात्मनेषु फलेष्वत्तरूपेनेधीतेगुल्यग्रेकारिवंशते भावःक्रिया

सा॰ सू॰ २८

26

उपधवस्ना कल्याणक्रोडा किसलया यथा मृग[illegible]लखुभ्यामहलायस्मादे
नभवति ननयुवतनंगालनेत्री स्वगाद्यामगाडी मकेटागकंकहीयन्या द्वौ विकल्पः
मगाहीयस्माद्दोति त्यथ अङ्गलेभ्यः लिमन्त्वांगे प्राणिस्थमाविकारान्तं श्रवल्लभ्यते
उरः हृषवेनेनचेननख याफने कादिकारादक्लीवीपवादक्रमः श्रगुली श्रगुलिः
धूली धूलिः श्रजी श्राजिः श्रक्तो यितिविशेषणानक्तिः धूतिः धूमिः म
तिः श्रश्वमन्वादेः मन्वादेर्गणात् स्त्रियामीप्रत्ययो भवति एको वाशेषश्च म
नायी मघाकणायो मनुर्ह्रषीकोपिस्रेवश्रोः कन्ककरफलक नरलथा क्रमीरः
कुलित नक्षेतिमन्वादिकार्थेभोगणः चकारान्मनोरौया मनावी पन्यादयः पु
ह्रानिपात्यन्ते पत्नी श्रन्तर्वत्नी श्रशंसी सखी पूर्वा रली फकुनी प्राची प्रतीची
इत्यादयः पाहानिपात्यन्ते दारशब्दोनित्यं बहुवचनान्तः पुंलिंगः दाराः दा
रान् दारैः दारेभ्यः दाराणां दारेषु वोगुणेन उकारान्तात् गुणवाचिनः स्त्रि
यामीप्रत्ययोवाभवति पट्वीपटुः मृद्वीमृदुः तन्वीतनुः ऋज्वीऋजुः उ

27

सा॰ सू॰ २०

तऊङ्उकारांतात्ऊङ्प्रत्ययोभवतिस्त्रियां कंद्रूः वामोरूः यूनस्तिः युवन्शब्दात्तिप्रत्य
योभवति युवतिः कथ्योनाम नान्म्नाहयः अर्थंनावाच्यवनिसे लोपः ईवेनात
स्तेपः स्तोपः स्वंवस्त्रक्रिया यातिस्त्रीप्रत्ययाः समाप्ताः ॥ अथ विभक्त्यर्थो निरू
प्यते लिंगार्थे प्रथमा धातुप्रत्ययार्थातिरिक्तमर्थं स्वरूपं लिंगं तस्मिन्नर्थे प्रथ
माविभक्तिर्भवति लिंगार्थयोगेपि प्रथमा यथा इतिकेचित् तन्नकृत्तद्धितादिविव
रतनेराज्ञा गोपालःकुमारीभोदयथैते वोधुस्तनेभुवनेभ्यःशालः प्रातिपदिकस्त्वम्
णा सेति सेनः कियतः कुमाराः श्रोतेनेसैरोदयनैचतारका । सेगीयेनेचगी
नता: मेघीयेनेकृतांहितः प्रासेत्रणो प्रासेत्रणोऽभिव्यक्तीकरणार्थेप्रथमा
विभक्तिर्भवति सोममुहूर्तोविंदप्रसीदप्रकृष्टोनम कुमारीहैरमाश्रयां
तमर्थंभोनवाखिनः भगवन्मुत्तरीकात्तमक्तान्वयगृहकारक ग्रस्मदृयान्वये
नमस्त्रियानेकृतप्रभो मोमः मोस्सभगोमस्त्रगौचीसपतेशाह्वानियाग्मने धि
विधेये तमस्त्वमोर्द्धरागाथभगोस्त्वम्भंनमोनमः अपीक्षमोमह्यंप्रजातानया

२०

ज्ञाप्रत्यययोर्नयोर्नेवाव्ययसंज्ञं भवति कृत्वा गत्वा कर्तुं गन्तुं इत्यादि कथं तमश्च
मवतं जातं प्रथमा कृता सूत्रपत्ते ज्ञावेदय अव्ययादि भक्ते लेक अव्ययान्त्यस्यादि भ
क्तेर्लुग्भवति न शब्दनिर्देशः अव्ययानां च न लिंगादिनियमः उच्चैः पुरुषः उच्चैः स्त्री
उच्चैः कुलं उच्चैर्हि सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न
येति तदव्ययं सदृशं त्रिषु कालेषु सर्वासु च शरीरिषु प्राणेषु चैव सर्वेषु यन्न वे
ति तदव्ययं उक्तान्यलिंगानि अव्ययानि अधुना लिंगविशेषविधिर्विजिज्ञासा वि
षयाः स्त्री प्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते आवंतः स्त्रियां जाया माया मेधा श्रद्धा धारा इत्यादि
आन्नादस्त्रा पूर्वकृतः अजा एडका कोकिला मूषिका बाला नागगोलिका काप्यनः
काप्यनः स्त्रियां कापि परे इत्वं स्यात् कारस्य कारात् इ शो भवति कारिका पाचिका
पाठिका वक्षिनिदर्शनं नृणाई पू नकारान्तात् ऋकारान्तान्नम् प्रत्ययं लाघवं स्त्रियामीप् प्र
त्ययो भवति दंडिनी दलिनी नलिनी करिणी हंसिनी मालिनी इति राज्ञो ह्रोपवा
कृतः राज्ञी शुनी कर्त्री हर्त्री अपत्य इत्यतिस्त्रियो यस्य लोपः इप्रत्ययः तस्य लो

केचिदेनाशनः संबोधनपदादयेनभवंतितस्मादयः देवास्मान्पाहिन्द्रदेवेति सोस्माम
तमर्दनः देवदेवनैवकस्यभक्त्यानरतिमानवः ह्येनायममभक्तस्यप्रदानुग्रहोभवया
दानाविनिकिं पातुवोनरसिंहस्यनखलांगूलकोटयः हिरण्यकशिपोर्वक्षः क्षेत्रासृ
क्कर्दमारुणाः तानेनवाभीष्टतमाः स्थिरयःसंततशाश्वत इतिनाम्नाथिक्रिया वादि
भिश्च वादिभिर्योगेनैतेशादेशाभवंतिपुत्रोवक्ष्याकंप्रस्माकंच वादिर्निपातःवि
यतांतिनैकेषुर्थेषुवर्त्तिनिपातः वचाहा ह अह एवं एव नूनं हृथक् विनाना
नासाति प्रश्लि देषा नक्तं मृषा मिथ्या मिथ प्रथा स्वस्ति स्वस्ति उच्चैस् नीचस् सा
प्रतर प्रातर् पुनर् भूयस् आहोस्वित् मङ्क्षु उत विना नाम इति [illegible] प्रनत
नमस् पृते कृते प्रमाणतोनायप्रतिषेधे ऐषमस् किलखलु [illegible] भृशम्
ते सार्धंसाकं यत्तन्न स्वस्तेनवमादिगणोनिपातसंज्ञोभवति नञादिगणोवि
भक्त्यर्थोनिपात्यते नास्मिन्निनिनिपातयाम्नि [illegible] यत्र कुत्र कस्मिन्कश् तस्मिन्का
लेतदा यस्मिन्कालेयदा कस्मिन्कालेकदा अन्यस्मिन्कालेअन्यदा केनप्रकारेण

सा० पू० २५

ष्माकं अस्माकं न विभक्तिवचनयोः आदेशौ युष्मान् अस्मान् अथान्वादेशे विशेष
विधिर्निरूप्यते युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः तेमेवांनौवस्नसौ युष्मदस्मदो
रमी आदेशा भवन्ति कीदृशयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोः तेमे एकवचनेन सह
हिते मे भवतः द्विवचनेन वांनौ बहुवचनेन वस्नसौ भवतः स्वामी तव समायातः स्वा
मी मे समागतः नमस्ते भगवन् भूयो देहि मे मोक्षमव्ययं १ स्वामी वां सन्नहो मे दृ
ष्टो नौ दानयावनौ राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः २ देवो वो मम वत्ता विष्णुर्ने र
क्षको नो जनार्दनः स्वामी वो वत्सलो राजा स्वामी नो सो जनार्दनः नमो वो ब्रह्मविष्णवो ।
ज्ञानं नो दीयतां यथा ज्ञानं दान्तः अपवर्गाः पञ्चधनः सह रिपुः त्वा मा अमा स(
हितयोः युष्मदस्मदोः त्वा मा आदेशौ भवतः पश्यामि त्वा मदालीढं पश्य मा भद्र भद्र
कं पश्यामि त्वां जगन्नाथ पश्य मा जगन्नाथ नादौ पदादौ वर्तमानयोः युष्मदस्मदो
रेते आदेशा भवन्ति न वा एषा अन्वादेशे अतिशयः तव मित्राणि यानि स्युर्मम मि
त्राणि तान्यपि १ रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता स एव भगवानस्माकं

तस्य च दीर्घ इकारो भवति अम्बुस्रम्बूः अम्बुअम्बुस्रम्बूः अम्बुपम्बुभ्यां अम्बुभिः अम्बुषोअ
म्बुभ्यः अम्बुषाः अम्बुभ्यां अम्बुभ्यः अम्बुषाः अम्बुयोः अम्बुषां अम्बुषाम्बुष्योः अम्बुषु इ
ति ह्रस्वो ना: स्त्रीलिङ्गाः अथ ह्रस्वो नान्त पुंस्कलिङ्गाः न वेदमोबारः शब्दः नपुंसका
त्पमो लुक् स्तोर्विसर्गः वाः वारी वारो वारि २ अयसत्तिदिशेषयत्नत्वं न भवति वारा
वाभिरित्यादि वतरशब्दस्य नकारस्य सकारो भवति सेपदान्ते च स्तोर्विसर्गः अहः रूपो
वेधाः अहनी अहनी अहानि २ अहन्नहराशिति विशेषणान्ते [illegible] न भवति अहोभ्यां अ
होभिरित्यादि ब्रह्मन्शब्दस्य सेपदान्ते च नलोपो भवत्यकः ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि
ब्रह्मणा ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभिरित्यादि एवं चर्मन् वर्मन् धर्मन् नामन् प्रभृतयः नकारान्तान
पदं तावदेहसिद्धि स्पोर्वालोपः [illegible] लोपालोपौ च वक्तव्यौ व्यो
मव्योमनी व्योमानि परे मेवामन व्योम्नि व्योमनि सर्वाणि सर्वाभूतानि स्यदादीनो
धेरभावः स्पमो लेकि हलेटरत्वेन भवति यावत्साधेत्यहस्यन् द्विवचनादौ न स्यदा
देहेः स्येत्याति २ स्येनस्याभ्यो स्ये इत्यादि नकेनेनानि नेन नाभ्यामित्यादि यत्तेयथाति

एतत् एते एतानि २ किं के कानि २ शेषं सर्ववत् इदं इमे इमानि पुंवत् तृतीयादौ सर्वत्र
पुंवत् चकारांतः प्रत्यच्शब्दः चोः कुः प्रत्यक् प्रत्यग् प्रत्यची प्रत्यञ्चि प्रत्यक्प्रत्यग्भ्यां हृदो
हेमसोः सुभिः सुपि इति प्रत्यंचि २ इत्यादि तकारांतो जगत्शब्दः जगत् जगती जगंति
जगता इत्यादि भवत् भवती भवंति २ महत्शब्दस्य भेदः न्सम्हतः नपुंसके दीर्घः महत्
महती महांति २ सकारांतः नपुंसकपयस्शब्दः पयः पयसी पयांसि २ इत्यादि एवं
यशस्तमस् मनस् तेजस् प्रभृतयः सकारांतः आशिस् शब्दः सर्पिस् धनुस् प्रभृतयः आशीः आशि
षी आशींषि २ अदसः स्यमोर्लोपः किंकृते लोपे विसर्गः अदः द्विवचनादौ अत्वे कृते
मकारो नेवि भक्तिकार्यं कृते नामिनः अमू अमूनि अमूनि २ शेषं पुंव
त् अमुकं अमुके अमुकानि इति नपुंसकलिंगाः युष्मदस्मदोः स्वरूपेण त्रि
ष्वपि तयोः स्वरूपवाच्यलिंगमात्रविशेषणोपि लिंगत्रयसमानं रूपेन त्वमहं सिना युष्मदस्म
दोः सिसहितयोः त्वमहमादेशौ भवतः यथासंख्येन त्वं अहं औकारावौ द्विवचने युष्म
दस्मदोः द्विवचने परे युवावादेशौ भवतः युवां आवां युष्मदस्मदोः परः अंशो भवति

॥ वृस्य प्राकारादेशो भवति द्यौः दिवौ दिवः दिवा: अमि दिवशब्दस्य सेप्रे उकारो
भवति द्युभ्यां द्युभिरित्यादि रेफान्तश्चतुर्शब्दः नित्यं बहुवचनान्तः त्रिचतुरोः स्त्रियां ति
सृचतसृ स्त्रियां वर्तमानयोः त्रिचतुरोः तिसृ चतसृ इत्येतौ आदेशौ भव
तः ऋतः रः स्वरेऽनि ऋकारस्य रेफो भवति स्वरे परे न तु नामि तिस्रः तिस्रः तिसृभिः ति
सृभ्यः तिसृभ्यः एवं चतसृशब्दः नामि दीर्घः तिसृचतसृशब्दयोः दीर्घो न भवति नां
मि परे इकारान्तो भवति तिसृणां तिसृणां तिसृषु चतसृणां चतसृणां चतसृषु रेफा
न्तो गिर्शब्दः र्वोरुपधाया दीर्घ इः धातोः इकार उकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोः परयोः
गीः गिरौ गिरः हे गीः इत्यादि एवं पुर् धुर् इत्यादयः धकारान्तः समिध्शब्दः वावसाने
समित् समिद् समिधौ समिधः इत्यादि भकारान्तः ककुभ्शब्दः ककुप् ककुब् ककुभौ
ककुभः हे ककुप् इत्यादि हकारान्ता उपानहादयः तेषां न्यग्रोधादिहूदः साधारणत्वं ज्ञातव्य
ं स्वरे तिसृवत् आन्तः स्त्रियां आकारान्तानां नाम्नां स्त्रियां वर्तमानानां आप्रत्ययो भवति य
कारः सिलोपार्थः सवर्णे दीर्घः सह इति दीर्घे कृते स्त्रीलिंगसर्वनामवत्‌रूपं स्या

ङौ इति स्थिते दस्य मः म्मात् उत्वऊत्वऊः अदसोसकारान्तस्य ऊ मस्य ह्रस्व उकारो भ
वति दीर्घस्य ऊकारो दीर्घस्य च दीर्घो भवति वृद्धत्वकृतं स्य बीदितन्न्नमसी अमू अमे इति
स्थिते पदवित्वहते वृद्धत्वेऽस्य सकारो भवति अमी अमुं अमू अमून् नमात्तेऽनेय कृते टाना
स्त्रियां अमुना हित्वे ते अदीत्यात्वंय भ्यामहकारः अमूभ्यां भिसिअस ह्रस्वदीर्घ
ते ईकारः अमीभिः अमुष्मै अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्मात् अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्य ङौ
स्थिते यादेशे च कृते पश्चाद्धकारः अमुयोः अमीषां अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु साम्या
न्यादसः कः स्यादिवत् अमुकः अमुकौ अमुकाः इत्यादि इति ह्रस्वान्ताः पुंलिंगाः अ
थ ह्रस्वान्ताः स्त्रीलिंगाः तत्र ह्रस्वान्ता स्त्रीलिंगाः तत्र हकारान्तउपानह्शब्दः नहोधः
नहः हस्य धकारादेशो भवति स्पष्टो न च वावसाने थस्य तकारदेतेच उपसर्गस्य दीर्घ
त्वं कृत्वा उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः हे उपानत् हे उपानद् हे उपानहौ हे उपानहः
उपानहं उपानहौ उपानहः इत्यादि वकारान्तो दिवशब्दः दिव औः सौ सौ परे दिवो व
कारस्य औकारादेशो भवति पदान्ते च द्यौः दिवौ दिवः हे द्यौः वा अमिपरेवववत्।

नैलेवनस्पलेनीलीत्पले वक्राचार्योललनार्कललना शुभाङ्गासौकोकिलः शुभ्रःकोकि
लः शुभः सख्येसंयोगान्तस्यनलोपोवक्रत्वः नाम्नश्चकुत्सासमासः प्रादेरुपसर्गस्यना
म्नसहकृदंतेनसहसमासः तत्पुरुषोभवति प्रकृष्टआचार्यःप्राचार्यइतिप्रवादः कुंभकरोती
तिकुंभकारः सहादेःसादिःसमासेसहादीनांसादिर्भवति पुत्रेणसहवर्ततेयः
सपुत्रः सहसंतिष्ठमांसाधर्मामिलित्यःक्विबंतेशब्देपरेसहस्यसध्र्यंचतीतिसध्र्यङ्. सम्य
गंचतीतिसम्यङ्. तिरः अंचतीतितिर्यङ्. ईषदर्थेकद्वादिः कदुष्णं कालवण
कुत्सितेपदार्थयोः कोः काकत्कवा: कुत्सितार्थेईषदर्थेचउत्तरपदेसतिकुशब्दस्य
काकवकद्दत्येतेशाभवन्ति तत्पुरुषेकुत्सितंअश्वंकदश्वं ईषत्उष्णंकदुष्णं कवो
ष्णं ईषत्लवणंकालवणं पुरुषेवा कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः कुपुरुषः
कदर्थादर्थे कुशब्दस्यतत्पुरुषेईषदर्थेवर्तमानस्यकादेशोभवति अत्तेपरेका
र्थः कद्दथः कालवणं षषउष्णोऽस्य षषत्वात्स्यकः द्वसवत्वंभवति षट्
वदशाचयोःकुश संख्यायाः प्रकारेधा षट्प्रकारायस्यसषोढा वक्रत्वात धा

41

गंधिः स्त्री चेत्कमलगंधा हेमस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हेमगमना कर्पूरस्य ग
धइव गंधो यस्य स कर्पूरगंधिः उद्गंधिः सुगंधिः सुरभिगंधिः दिक्संख्ये संज्ञायां दि
ग्वाचकसंख्याशब्दौ संज्ञायां विषये पदेन तुल्यार्थे समस्येते स तत्पुरुषो भवति दिक्संख्या
ने संज्ञायां विषये परपदेन तुल्यार्थे समस्येते पूर्वग्रहेनित्यसमासः अन्यस्य स्वपदवि
ग्रहोपि दक्षिणाग्निः सप्तर्षयः इति समासप्रक्रिया अथ तद्धितो निरूप्यते
अपत्येण् नाम्न्य अपत्येर्थे अण्प्रत्ययो भवति उपगोरपत्यमिति वाक्ये उपगोः
अण् इत्यनिर्दिष्टेन समासकृत्तद्धितेति षष्ठीलोपः णकारो वृद्ध्यर्थः आदिस्वरस्य ञ्णि
ति वृद्धिः स्वराणां मध्ये आदिस्वरः तस्य ञ्णिति तद्धिते वृद्धिर्भवति इति उकारस्यौ
कारो वृद्धिः ओत्स्वरे उकारस्यौकारश्च भवति यकारे स्वरे परे औपगवः वा
सिष्ठः गौतमः शैवादिभ्यश्चेति वक्तव्यं शैवः वैदेहः कुम्भीपानिकास्सः
अ उर् णि मातृशब्दस्य ऋकारस्य उर् भवति णिपरे संख्यासंभद्रपूर्वायाः
द्वैमातुरः भाद्रमातुरः हैमातुरः अतेरन्यद्वयेः अकारान्तात् अन्यद्वये

प्रत्ययस्यढत्वंभवति दंतस्यदतृषट्दंताअस्यसषोडन् बृहस्पतिः महेश्वरःमहां
श्चासावीश्वरःमहतःनहेरकारःसमानाधिकरणे द्विशब्दस्यद्यावादेशः द्योश्चभूमि
श्चद्यावाभूमी आकृतिगणोयं मूलकृत्वित कवित्समासेकत्वंतेनद्विगोपि विभ
क्तेरलुक्भवति कण्ठात्मकः लोकात्मकः श्वपुयोनिरस्येतिश्वपच्योनिः उर
सिलोमा स्वदिस्पृक्ककुत्केहेन वाचोयुक्तिदिशोदंडः पश्यतोहरः इत्यादि शा
कपार्थिवादीनांमध्यपदलोपोवक्तव्यः शाकप्रियःपार्थिवःशाकपार्थिवःदेवपू
जकोब्राह्मणःदेवब्राह्मणःआदेश्चहेहे द्वंद्वेसमासेक्वचिदादिपदस्यलोपोभ
वति मातापितरौ पितरौ श्वश्रूश्वशुरश्चश्वशुरौ अहिंनकुलश्चश्वशुरौ जना
द्वंद्वे हहेएवंमध्यमतोआकारोवक्तव्यः मातापितरौ द्वंद्वेस्वकीदितान नसीवाव
णांश्रमेननरवर्णाश्रमेतराः वैयधिकरणेबहुव्रीहौमध्यलोपश्च भिन्नविभक्तिभि
न्नार्थनिष्ठत्वेवैयधिकरण्यं गंधोदेरिः गंधादेरिःप्रत्ययोभवति उपमानाच्च उप
मानात्गंधशब्दात्प्रत्ययोभवति कुमुदस्येवगंधोयस्यसकुमुद ॥

सा॰
सू॰
३५

प्रतो गौर्यमोनगः शिवः तस्यायनत्वान्नगावेत्प्रनगावेत्यो गेभ्रशा वाहिकारः क्रमहस्य
गथस्वगंधोयस्येति क्रमहगंधि: तस्यापतिस्त्रीकौमुहगोभ्या क्रमहगोध्या वा थावनः
स्त्रियामित्याप् स्वसुरस्यायंग्रामः श्वाश्वर्य: विस्फोटिहदैवसस्ये गोपयसोर्यत् गोशह्ण
त पयस्मशाह्णान्तयस्य त्यग्योभवति गोरिदं गव्यं पयस्यं क्रमायस्मिन् कौम्भं तवद्रदंस्मदी
यं ममेदं मदीयं वत्तरस्यलोपोयेयो वत्तरशा हस्य च लोपो भवति यथोप्रत्ययोपरतः
तुर्यः तरीयः तस्यस्यठक् उन्यहस्यागमो भवति इयप्रत्यये परे उन्यसेदं उन्य
दीयं अर्थस्य तत्वं अर्थ नदीयं कारकात्क्रियायके कारकाद्येतेनप्रत्यया भव
ति क्रियायक्षे कर्तरि कर्मणि चाभिधेये ऊंक्रमेनत्कं वश्ये कोक्रम स्वसुरायाह्ना
गतो मा श्वः अवह्नतीति धुर्यः धौरेयः केनेयकाः कुंइनइयकरयेतेन प्रत्यया भवं
ति भवार्थेषु गिते वैधा वैकल्पिकं कर्णेहेभवः कर्सकरकः कर्णस्को
ग्रा ग्रामाद्वागतस्त्वञ्चनालोवाग्रामीणः ग्रामेभवोग्रामीयः सध्र्यङ्भवो सध्रीचीनः
समीचीनः तिरश्चीनः यत्नोपश्च कन्यादीनां यत्नोलोपोभवतितद्धितेपरे कन्यायो

विशाखान्तप्रपत्येर्थेऽणू न भवति यस्य लोपः देवदत्तिः अर्यादिः पौरंदरिः वाक्कादेश्च
श्चाक्कादेरपिइञ्प्रत्ययो भवति अपत्येर्थे वाह्वविः श्रौपचाकविः एणायनस्येयस्त्रीया
गर्गादेर्नञावित्स्त्रीपितृष्वस्रादेश्च गर्गादेर्नञादेर्नञादेरष्कादेः स्त्रीलिंगपितृष्वस्रादेश्च
एयप्रायनणाणा यय एड्ई यत्र इत्येते प्रत्यया भवंति अपत्यार्थे गार्ग्यः वात्स्यः नाडायनः
चारायनः आमुष्यायणः आत्रेयः कौन्तेयः गांगेयः माहेयः पैतृष्वस्रीयः क्वचित्स्त्रीलिं
गादण्ण्भ्रपि भैमः लग्वक्वहे वेकविन् अपत्येर्थे उत्पन्नस्याण्प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचि
द्दृष्टान्तविषये लग् भवति क्वचिद्लोपो न भवति वासिष्ठाः गर्गाः विदाः अत्र
यः विदेहाः देवतेदमर्थे देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवंति इत्याणण् इंद्रो
देवता यस्य तत् ऐंद्रं हविः सोमो देवता यस्य तत् सौम्यं तेजः देवदत्तार्थमिदं देव
दत्तं क्वचिह्न्योः क्वचित्पूर्वपदोत्तरपदयोर्ह्रयोर्वृद्धिर्भवति नह्नितेष्विणितिचया
रः अग्निमारुतं कर्म सुहृदो भावः सौहार्दं सुभगस्य भावः सौभाग्यं अत्र
भावे यण्त्वतलः शिलोवा उक्ताः प्रत्यया विषयान्तरेणिलोवा भवंति

भवः कानीनः पुष्येण युक्तो मासः पौषः पौष्यो भवः पौषः पौषी ईकारोपि दृश्य
ते अहनि च पुष्येण नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी पौषी मत्स्येनयेमात्सी अग्रात्स्येयो
हि ग्राम्यस्त्री सर्वस्येयस्योरी ग्रामे वा ग्रामप्रत्ययो वा भवति तत्र भवः तात्रियः तात्रः श
क्रियः शौल्कः शुल्कादागतः उद्धाजातानि हि श्वेते दीव्यति श्राद्धिकः शब्दान्वेति शाब्दि
कः वेदे भवः वैदिकः लौकिकः तत्र तो किमादेस्त्यन्तनौ प्रत्ययौ भवतः कुत्र भवः
कुत्रत्यः कुतो भवः कुतस्त्यः तत्र भव तत्रत्यः अद्य भवः अद्यतनः सना भवः सना
तनः ह्यो भवः ह्यस्तनः स्वार्थेपि उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेपि भवंति देव एव दे
वतं कः चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं त्रय एव लोकाः त्रैलोक्यं चोर एव चौरः
एकस्यादीविगादिभ्यस्तोकच प्राकटेः प्रत्ययात्सर्वनाम्नष्टेः प्राक् अक च
प्रत्ययो भवति उच्चकैः नीचकैः सर्वकाः तवकाः अन्यतीनयो युष्मदस्मदोः तव
कादि अणीनयोः एतयोः युष्माकास्माकौ तावकं मामकं तावकीनं मामकीनं
कत्वयोः मामकयोः अणे युष्माकं अस्माकं यौष्माकः आस्माकः यौष्मा ग

तावानत्र्यात तुंडादेरिलः तुंडादेर्नादिलप्रत्ययोभवति तुंदमस्यास्तीति तुंदि
लः पिचिलः फेनिल इत्यादि ऊर्ध्वे दंतादुरः ऊर्ध्वे दंतशब्दादुरप्रत्ययोभवति उन्न
तादंतायस्यासौ दंतुरः श्रद्धादेरालुः श्रद्धादेर्गणादालुप्रत्ययोभवति श्रद्धालुः दयालुः
कृपालुः निद्रालुः शीतोष्णात्प्रत्ययेऽसहने शीतं न सहते शीतालुः उष्णालुः
तृप्रः खेन सह तेन तृपालुः प्रशंसायामेधासरभ्यो विनवन्तौ तपस्वी मायावी मेधा
वी स्रग्वी वाचोग्मिनिः वाचोग्मिन् प्रशंसायां वाचः शब्दाद्ग्मिन्प्रत्ययोभवति प्रश
स्तप्रशंसायां गकारोऽनुबंधः अकारादित्वात्कारणार्थः तेनजगमेजभावेति ककार
स्य गकारोभवति वाग्मी आलाटौ प्रत्ययौ भवतः कुत्सितः बहुभाषकः वाचा
लः वाचाटः ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ईषदूने नित्ये वाच्ये कल्प देश्य देशी
याः एते प्रत्यया भवंति ईषदसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः पटुदेश्यः कवि
देशीयः प्रशंसायां रूपः प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः कुत्सायां पाशः
कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः भूतपूर्वे चरट् भूतपूर्वश्चरट् प्रत्ययस्मिन्नर्थः ॥

कौ प्रत्ययो भवति॥ वैजयंती पताका विद्यते यस्मिन् सः वैजयंत॥ वैजयंतिकः॥ माया
विद्यते यस्य स मायिकः॥ मान्तोपधाद्वतिनौ मकारांतात् मकारोपधात् अकारांता
त् अकारोपधात् वतिनौ प्रत्ययौ भवतः॥ प्रत्यये भातितत्वाशाखिविद्यंते यस्मिन्वा
भवानुवेदः॥ धनमस्यास्तीति धनी धनवान् भगवान् विद्यावान् शुचीद्वशीदंग्रीर
वहतीभूमिः॥ उकारान्तेवेयताधीषु कामी शमोस्यास्तीति शमी ततिह्लादिभ्य
श्चभ्योपिवतिनौ प्रत्ययौ भवतः॥ वकारान्तात् डित्वाद्विद्यते यस्य तेन भवतित
ड्डितेयस्यासौ नड्वान् भवेत्॥ विद्युत्वान् मरुत्वान् किंयत्तद्येतेभ्यः परिमा
णे वतु परिमाणेर्थे किं यत् तत् यत् एतेभ्योपि वतु प्रत्ययो भवति किमः कि
येश्च किमः किमादेशः स्यात् वतोर्वकारस्य यकारः किंपरिमाणमस्येति किय
त् यत्तदोरा यत्तदोर्वतिपरे आकारादेशो भवति यत्परिमाणमस्येति यावान् त
त्परिमाणमस्येति तावान् इदमोश्च तदोर्वा एतदिदमोराकारादेशो भवति परे ईशा
देशश्च वा भवति वकारात् वतोर्वकारस्य यकारः शकारः सर्वादेशार्थः॥ प

तिशयेनप्रियः प्रेयान् प्रेष्ठः प्रेमा आदिशब्दात्स्थूलः स्थविष्ठः स्थवीयान् स्थवि
ष्ठा स्थवीयसी प्रशस्यस्य श्रादेशः श्रेयान् वृद्धस्य ज्यादेशः अतिशयेन वृद्धः ज्येष्ठः
ईलोपो ज्याशब्दात्परस्य ईयसप्रत्ययस्य ईकारस्य लोपो भवति ज्यायान् दीर्घद्राघा
देशः अतिशयेन दीर्घः द्राघिष्ठः द्राघीयान् बहोरिष्ठेयसि बहोरुत्तरस्य इष्ठस्य इ
कारो यिर्भवति बहोः स्थाने भू आदेशः अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः भूयान् इ
त्यादिनेयं किमोऽव्ययाद्याख्यातात्तरमथो तमब्प्रकर्षे अतिशयेन किं किंतरां
किंतमां अतिशयेन ऊनः ऊनत्तरां परमातावः ऊनत्तमो मधमारभक्तं उ
चैस्तरां गायति पचतितरां पचतितमां पचतितरांपचतितमां परिमाणेजन्ते
दघ्नादयः परिमाणेर्थे दघ्नद्वयसमात्रच इत्येते प्रत्यया भवंति जानुपरिमाणं
जलं जानुदघ्नं नाभिपरिमाणं जलं नाभिद्वयसं ऊरुपरिमाणं जलं ऊरुमात्रं
द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादेर्डतरडतमौ वक्तव्यौ कतरो भवतां का
ठः कतमो भवतां तार्किकः भवतो यतरः तार्किकः ततरः इत्यमाण संख्य

यविशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयः संख्यान्तं येोगपंसंख्येयं तस्याविशेषावधा
रणं तस्मिन्नर्थे वाच्ये द्वित्रिभ्यां तीयप्रत्ययो भवति द्वयोः पूरणो द्वितीयः त्रयाणां
पूरणः त्रेः संप्रसारणं तृतीयः षट्चतुरोस्थः षष्ठः चतुर्णां पूरणश्चतुर्थः पं
चादेर्मट् पंचमः सप्तमः एकादशादेर्डः एकादशादेर्डप्रत्ययो भवति डित्वाट्टिलो
पः एकादशः द्वादशः अष्टादशः विंशत्यादेस्तमट् विंशत्यादेस्तमट्प्रत्ययो
भवति विंशतितमः विंशतमः द्व्यष्टानां द्वात्रयोष्टाः प्राक् शतादनशीतेः द्वा
विंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः संख्यादिसंज्ञा प्रकारे धा प्रकारे
संख्याशब्दात् धाप्रत्ययो भवति द्विधा त्रिधा चतुर्धा गुणेत्वेधाप्रत्ययो तस्य
गुणेणैव प्रत्ययो भवति एकारो विकल्पार्थः द्वेधा त्रेधा द्वैधं त्रैधं क्रिया
याभ्यावृत्तौ कृत्वस् संख्याशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्वस्प्रत्ययो भवति
पंचकृत्वः सप्तकृत्वः द्वित्रिभ्यां सः द्वित्रिभ्यां सप्रत्ययो भवति क्रियाया आवृ
त्तौ रुक्तौ चिरुक्तौ द्विः पठितं त्रिः पठितं बह्वादेः शस् बह्वादेर्गणात्तश

सप्रत्ययोभवति कृतस्तोर्थे बहुशः नशः भूरिशः सहस्रशः इत्यादि तद्यायुगो·
संख्यायाः संख्याशब्दात् तयप्रत्ययमयौभवतः द्वौअवयवौयस्यतादृशित्वयौचित·
ये तदादित्वादीपुद्वितयीत्रितयी द्वयेत्रयेयस्यलोपः दित्वादीपु द्वयीत्रयी शे
षाः कास्त्यादयः शेषाः कस्मादयः शब्दानिपात्यन्ते कासंख्यायेषांतेकति सासं
ख्यायेषांतेतति यासंख्यायेषांतेयति इतितद्धितप्रक्रियासमाप्ता अतिप्रत्यार्थम

मा आगमोमथयातीस्यात्प्रत्ययः कृतते : पर: आदेशाः स्या
तिनः स्थानेयातो : प्राक्याद्योमता : वसापिप्रते
स्यातिप्रत्यार्थेनतुपिवसमान् प्रतिपादयेनवस
मान् इतिातिशाये इष्टः इष्ठेमतवोल्कक
उकारस्यादित्वाल्लोपः इतिवसिष्ठ
इतिसिद्धम ॥ शुभमस्तु ॥
रामजी